

A lányok testi nevelése a XVIII–XIX. század fordulóján

KÉRI KATALIN

A témát érintő hazai és külföldi feldolgozások

A női/emberi test, a nő biológikuma az utóbbi években kiemelten és folyamatosan a történeti-órvostörténeti, illetve pszichológiai-antropológiai kutatások tárgya volt (Bäder, 1964, 1968; Shoerter, 1982; Rahaim, 2007 stb.). Ahogyan egyik meghatározó és iránymutató, összegző ígérennyel íródott tanulmányában Németh András jelzi, ezek a kutatások (eltérően a korábbi, hagyományos antropológiai vizsgálódások szemléletmódjától) „az emberi test történeti és kulturális meghatározottságát hangsúlyozzák” (Németh, 2007. 124.). Mindennek kiindulópontja tulajdonképpen az a gondolat, hogy az emberek különböző korokban (és földrajzi területeken is!) eltérő módon viszonyulnak a saját testükhöz, illetve a másik emberhez (Németh, 2007). Ez természetesen a férfi-női kapcsolatok, a női test, a leány testnevelés és a női sportok története vonatkozásában is igaz, így kijelenthető, hogy a *performative turn* hatására kibontakozott kutatások a korábbiakhoz képest új, más megközelítéseket hoztak a nőtörténet és a lánynevelés feltárásában is.

A lányok tervszerű testedzésének és a női sportoknak az elterjedése éppúgy a XIX. századra tehető a nyugati világban, mint ahogyan az egészségvédelemre irányuló kiemelt (állami és egyéni) figyelem megjelenése. Éppen ezért nem meglepő, hogy az ezekkel a tématerületekkel foglalkozó elemzések döntő része az elmúlt 150-200 év jelenségeit és történéseit veszi szemügyre (például: Powell, 1991; Costa, 1994; Therret és Zancarini-Fournel, 2006). Ezek mellett, a XIX. század testnevelés- és sporttörténetére fókuszáló művek mellett azonban számos, az egyes országok leánytestnevelésének kezdeti időszakát és fejlődéstörténetét, az újkor korábbi századait bemutató elemzés is született az elmúlt évtizedekben.

Magyarországon a nevelés-, a sport- és a testnevelés-történeti munkák közül több is közöl az újkori női testmozgás történetéről szóló adatokat és elemzéseket, közülük kiemelhető például a Földes Éva, Kun László és Kutassi László által írott, A magyar testnevelés és sport története című kötet (1982). Hadas Miklós A modern férfi születése című könyve (2003a), illetve A nőnevelő tornászat című tanulmánya (2003b) is bőségesen tartalmaz a női testtel kapcsola-

tos, illetve a test kiműveléséről szóló részleteket. *Zeidler Miklós* pedig munkáiban a XIX. századi nemzetépítés és a korabeli sport kibontakozásának összefüggéseit mutatta be, szintén kitérve a lányok testi nevelésének több részletére (például *Zeidler*, 2006). Több olyan, egy-egy korszak vagy iskola leánytestnevelésével kapcsolatos tanulmányt is említhetünk, mint például *Aranyi Imre* Testnevelés a Dóczy leányiskolában című, a híres debreceni intézmény történetéhez számos adatot tartalmazó írásműve (1993).

Vélemények a nő fizikumáról, a férfi és női test különbségeiről

A női test működése, a nő és férfi fizikumának, szerveinek összevetése az ókortól fogva mindig is foglalkoztatta a tudós világot és a közvéleményt. Már az újkor előtt meglehetősen sok szöveges és képi forrás keletkezett a női testről, a női betegségekről, a várandósságról és a gyermekszülésről (*Martin*, 1992). Ezek feltárása, értelmezése a nőtörténeti vizsgálgatások szempontjából is nagyon lényeges, hiszen a férfi és női testről való eszméknek *Rose Weitz* megfogalmazása szerint drámai hatásuk volt minden korszakban a nők helyzetének alakulására (*Weitz*, 2007). *Arisztotelész* és *Galénosz* elképzelései különösen nagy hatást gyakoroltak az európai gondolkodásra. Az előbbi véleménye szerint a nő testi értelemben véve tökéletlen férfi, az utóbbi tanításai közül pedig évszázadokon át, egészen a XVIII. századig maradandónak bizonyult az az eszme, hogy a nők ivarszervei megegyeznek a férfiakéval, csak a testen belül találhatóak (*Martin*, 1992).

Jelentős számú történész állapította meg kutatásaira támaszkodva, hogy a felvilágosodás kora sohasem látott módon felfokozta az érdeklődést a férfi és női test (szélesebben a két nem jellemzői) közti különbségek vonatkozásában. Az orvosi és természettudományos művek alapos részletességgel szóltak a nők és férfiak közti anatómiai és fiziológiai eltérésekről (*Jordanova*, 1989). A XVII–XVIII. században azonban nem csupán a témát érintő források számának a sokasodása volt jellemző, hanem feltűnt egy olyan új modell is, amely eltért az évezredek értelmezésektől. Az újkorban leírt és ábrázolt férfi és női test az új felfogás szerint már messze nem csak az ivarszervekben, hanem csontvázát, izomzatát, agyméretét tekintve is jelentősen eltért egymástól. Új szavak, valószínűs új nyelvezet alakult ki a két nem testi különbségeinek szabatos leírására. A témáról szóló egyik alapmű, *Thomas Laqueur* *A testet öltött nem* című könyve részletesen feltárta ennek történetét, kiemelve, hogy a felvilágosodás századában „a társadalmi nem alapjául feltalálták a két biológiai nemet.” (*Laqueur*, 2002. 162.) A szerző azt is hangsúlyozza, hogy mindez nem a tudáselmélet vagy az új természettudományos eredmények okozta változás volt az emberi testről, a nemekről való gondolkodás történetében, sokkal inkább a XVIII–

XIX. században jelentősen kitágult közéleti szférán belül folyó hatalmi és pozíció-harcok következménye (*Laqueur*, 2002). Az új szemléletű orvosi és természettudományos munkák megállapításai nyomán gyorsan szárba szökken a nemi különbségekre építő erkölcsi és nevelési tárgyú irodalom is (*Caine és Sluga*, 2000).

Mindemellett azonban azt a – forrásokban jól nyomon követhető – jelenséget is ki kell emelni, hogy a népességnövekedést a gazdasági gyarapodás egyik fontos mozgatórugójának tekintő XVIII. század vége rendkívüli módon felértékelte az anyaságot, és ez a női testtel kapcsolatos vizsgálódások számának növekedésében is fontos szerepet játszott, illetve a témát illetően hangsúlyeltolódások, sőt szemléleti változások mentek végbe. A női test több szerző írásában már nem „tökéletlen férfi” volt, hanem teljes értékű, jöllehet, a férfiakétől (részben) eltérő tulajdonságokkal bíró testi-lelki entitás.

A XVIII. században tehát Európa-szerte számos olyan mű született, amelyek a nők fizikumával (is) foglalkoztak. Az 1750-es évektől a francia, angol és német orvosi művekben is a nemi különbségek minél pontosabb leírására törekedtek. Az orvosi, anatómiai könyvek fő kutatási feladata lett ez, és a bemutatások érintették a női és férfi csontozatot, az izmokat, az idegrendszert, a nemi szerveket, az egyes testrészek méreteit, arányait. *Londa Schiebinger* kutatásai szerint a női csontvázak első ábrázolásai például akkor jelentek meg a kontinens szakkönyveiben, amikor „felébredt az igény a nők helyének kijelölésére a társadalmi struktúrában” (*Schiebinger*, 1989. 23. és *Schiebinger*, 2008. 23–64.). Feltárásai szerint a nemek közti különbségekre koncentráció felvilágosodás kori művek aprólékos részletességgel írtak a női testről (*Schiebinger*, 1989).

A XVIII. században Magyarországon megjelent orvosi munkák szövegei a női test leírása, a nemi különbségek taglalása tekintetében (is) számos rokon vonást mutatnak a kor európai szakirodalmával. Ennek nyilvánvaló oka lehetett az, hogy az idegen nyelvű szakirodalom ismerete mellett több magyarországi és erdélyi orvos is hosszabb-rövidebb ideig külföldi egyetemeken tanult. Például *Mátyus István* (1725–1802), aki *Diætetica* című műve első, 1762-ben megjelent kötetében az asszonyok testi jellemzőit a gyerekekéhez hasonlította. Úgy írta, hogy sokan közülük gyengék, inaik erőtlenek, és javasolta, hogy erősítsék magukat (többek között azért, hogy ne legyenek nagyon ijedősek) (*Mátyus*, 1762, 500.).¹ Már az első fejezet elején kifejtette – elismerve, hogy a nőknek nagyobb tisztelet jár, mert a várandósság, a szülés, a szoptatás és a gyermeknevelés terheit is ők viselik –, hogy a nők teste „a természetnek előszámlált minden munkáira a férfiakénál sokkal erőtlenebb.” (*Mátyus*, 1762.

1. Az Elmének Indulatairól. CCCXCIX. Szakasz. A szerző művének ez a fejezete az eredeti mű befényképezett oldalain tanulmányozható az alábbi weboldalon: URL: <http://www.kiad.hu/bibl/matyus/index.php?sorszam=31> Utolsó letöltés: 2015. július 01.

335.). Ezt, a női test „erőtlenségét” emelte ki 1777-ben megjelent, Anyai oktatás című munkájában *Bessenyei György* is (*Bessenyei*, 1932).

Zsoldos János nőgyógyászati műve (1802) azt mutatta, hogy az orvosi és természettudományos ismeretek, eredmények Magyarországon is együtt befolyásolták a női testről és lélekről való gondolatokat. Műve bevezető mondataiban azt írta, hogy a nő többet és másként szenved fizikailag az élete során, mint a férfi, mert más a testfelépítése, más a természettől fogva való rendeltetése. Különösen a falusi nők és természeti népek asszonyainak biológikumát tartotta nagyra, akiket művében többször is szembeállított a sápadt, elkényeztetett, csenevész városi leányokkal. Műve az általunk vizsgált újkori időszakban ritka példánya azoknak a forrásoknak, amelyek a női testet nem a férfiakéval, hanem a falusi nőket a városi nőekkel vetik egybe.

XVIII. századi forrásadatok a lányok testi neveléséről

A testi nevelés fontosságát a felvilágosodás századában több helyen is felvették Európában. Az úttörők közé sorolható például *Basedow*, akinek *Philantropinum*-ában a növendékek már szertornáztak is (*Székely*, 1937). Az ember művelését célul tűző filantropisták hozzá hasonlóan szintén fontosnak tartották a testi nevelést is.² A tornaügynek azonban erőteljes lökést nem a filozófiai gondolatok, hanem a hadi események adtak: a francia-német összetűzések miatt a XVIII–XIX. század fordulóján világosan megfogalmazásra került több német szerzőnél is az, hogy nemzeti érdek a férfiak (katonák) edzése. A lányok testi nevelése is ettől az időtől lett kontinensünkön mindinkább „nemzeti ügy”, és nem csupán orvosi-pedagógiai kérdés.

A században a női testedzés témájával hazánkban leginkább a korszak orvosi műveiben találkozhatunk. *Mátyus István* például azt írta fentebb már idézett *Diætetica* című könyvében, hogy a labdázás nagyon helyeselhető mozgásforma, mert nem csak a karokat erősíti, hanem az elmét is fejleszti, és – ami a kor fontos követelménye – nem veszélyezteti az erkölcsöket. A táncról már korántsem volt ilyen jó véleménnyel, azt az erkölcsökre nézve károsnak gondolta, ugyanakkor kifejezetten női mozgásformának tartotta, leszögezve, hogy az „az ő ékes, könnyen hajladozó és mozduló testükhöz, vidám s magát kedveltető elméjükhöz legillendőbb commotio.” (*Mátyus*, 1766. 338.). Érdekesség, hogy műve első könyvében, négy évvel korábban a férfiak esetében viszont a táncot nem találta helyénvalónak, így azt nekik abszolút nem ajánlotta. A nőkre nézve káros testmozgásnak vélte a vadászatot, az „ugrást és szökést”, viszont azt is megjegyezte, hogy „a sok ülésnél nincs az ő egészségüknek titkosabb s gonoszabb ellensége. Nevezetesen az a közönséges hasszorulás, rendet-

2. Megjegyzés: A szerző 1935-től *Frank* helyett a *Padányi* vezetéknevet használta.

len havi tisztulás és gyakor főfájás egyiktől ettől erednek” (*Mátyus*, 1766. 339.). *Mátyus* művében fontos az, a XVIII–XIX. század forrásaiban csak ritkán fellelhető gondolat, hogy a parasztlányok és -asszonyok fizikuma az állandó testmozgás (a munkavégzés!) miatt teljesen más, és hogy sokkal egészségesebbek, mint a fizikai munkát nem végző nőtársaik.

A táncolás, mint téma, és annak egészségre gyakorolt hatása még a költészetnek is témája lett ebben az időszakban. Közismert, hogy a táncos mulatságokról gyakorta verselő *Csokonai Vitéz Mihály* 1798-ban írt Dorottya vagyis a dámák diadalma a fárságon című költői művében például az alábbi sorokat vetette papírra a – korban hazánkban is divatozó francia táncokkal szemben igazi, magyar táncfajtának tartott – verbunkosról (amit csak férfiak táncoltak!):

„Csak a magyar táncz az, mely soha sem jára
A jó egészségnek semmi ártalmára,
Mivel mérsékelve mozgatván bennünket,
Frissíti elménket, testünket, vérünket.” (*Csokonai*, 1798.)

A XVIII. század végén gombamód szaporodó, egyéb orvosi-egészségtani könyvekben is gyakran esett szó a női testmozgásról. *Kiss József*, a művét kérdés-felelet formájában író orvos 1794-ben például azt írta, hogy a tánc kifejezetten káros foglalatosság: „Ártalmas szokás tehát a’ Tántzolás? Igen-is. Átkozott, és eltiltani való tántz kiváltt a’ Német-tántz, mellyben bódúltan kerengenek a’ tántzolók. De a’ Magyar tántz-is hogy ha nagyon, és sokáig hánnya-veti magát az ember, ártalmas. A’ Nemes tántz leg okosabb, mert tsendes.” (*Kiss*, 1794. 8.)

Ugyanebben az időben *Vásárhelyi Sámuel* nagyenyedi orvos egy művében (1792) hangsúlyozta a lányok testi nevelésének fontosságát, intette a szülőket attól, hogy ettől őket eltiltsák, mert szerinte az súlyos egészségügyi problémákhoz vezet, és a spártaiak példáját hozta fel, akiknél az edzett lányok könnyebben és egészségesebb gyermekeket szültek (lásd erről: *Szlatky*, 1989 és *Friedrich*, 2002).

Az 1777-es *Ratio educationis* ugyan tartalmazott a test nevelésére, az egészség megőrzésére vonatkozó paragrafusokat, nagy hatása azonban (különösen a leányok nevelése terén) nem lett. Ha nem is kifejezetten a leányok testmozgásáról, de általában a test kiművelésének fontosságáról a korabeli (legelső) hazai pedagógiai művek is szóltak. *Perlaki Dávid* például 1791-es, Komáromban megjelent *A gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás* (*Locke*, *Rousseau* és mások nyomán) kiemelte a testnevelés jelentőségét (idézi: *Fehér*, 2001b).

Vélemények a XIX. század első felében

A tornázás szokása, a testedzés fontosságának hangoztatása a XIX. század elején Európa több pontján nyert jelentős elméleti megalapozást. A német és svéd tornászat, a francia és angol testedzési szokások, *Pestalozzi*,³ és követője, *Diesterweg* mozgással kapcsolatos gondolatai és gimnasztikai gyakorlatai többnyire erősen kapcsolódtak a filantropizmus eszmeáramlatához, a testedzés szószólói és iskolai támogatói a testi nevelést az általános embernevelés szolgálatába kívánták állítani. A németeknél *Johann Christoph Guth-Muths* és a XIX. század elejéről *Ludwig Friedrich Jahn* (1778–1852), a „német torna atyja” emelhetők ki, Svédországban pedig *Peer Henrik Ling* (1776–1840) és fia, *Hjalmar Ling* (1799–1881) szerzett elévülhetetlen érdemeket a tornázat alapjainak kidolgozásában (utóbbi nevéhez fűződik a svéd szerek bevezetése a kontinens tornatermeiben) (*Földes, Kun és Kutassi*, 1982). Munkásságukat illetően fontos részlet, hogy törekvéseik a lányok testi nevelésére is kiterjedtek. A németek inkább katonai, és a svédek inkább gyógyító célú testedzési programja az iskolák testnevelési programjaira csak többszörös áttétel, illetve átalakítások után tudott hatást gyakorolni. Az angol testi nevelés – mely szintén hatott Magyarországon is – inkább a játékos elemekre és a sporttevékenységekre helyezte a hangsúlyt. *Székely Ilona* 1937-es elemzésében azt írta, hogy „Anglia a játék és sport hazája s Európa népei a XIX. század végén hozzá járnak tanulni, anélkül azonban, hogy az ott virágzó sportéletet hazájukban meg tudták volna teremteni.” (*Székely*, 1937. 16.)

Magyarországon a testi nevelés, a sport egyik legkiemelkedőbb szószólója a reformkori Magyarországon az a *Széchenyi István* volt, aki nem kis részt éppen angliai példákból próbált meríteni a honi viszonyok megváltoztatására vonatkozó elképzeléseiben. *Önismeret* című művében azt írta, hogy „Az ember, az ép, az egész ember t. i. – mint már fentebb érintők, bizonyos pontig, ha nem is mindenre, legalább igen sokra alkalmas, – s valamint oktatás által a lelket, úgy a testet is célirányos gymnastika által, mód nélkül tágíthatni, erősíteni.” (*Széchenyi*, 1875. 27.)

A XIX. században a lányok és nők testmozgásával kapcsolatosan gyakran kiemelt és vitatott téma volt továbbra is a tánc. Kézikönyvek, pró és kontra cikkek egész sora született erről külföldön és hazánkban is, folytatva korábbi évszázadok gondolatait. Az érdeklődést jól jelzi, hogy *Alfred Webster* (1851) Londonban komoly könyvet adott ki a témáról *Dancing, as a means of physical education; with remarks on deformities, and their prevention and cure* (A

3. 1807-ben jelent meg a svájci pedagógus *Elementargymnastik* című, az izületekre alapozott mozgáslehetőségekre gyakorlatsorokat közlő munkája.

táncolás, mint a testi nevelés eszköze; észrevételek a deformitásokról, megelőzésükről és gyógyításukról)⁴ címmel.

A XIX. század első felében több olyan orvosi tanácsadó mű és pedagógiai tárgyú írás jelent meg Magyarországon is, amelyekben a test edzéséről, ezen belül a lányok testi neveléséről is írt a szerző. A medicinában tehát éppúgy, mint a művelődéspolitikában kiemelt helyre került ez a téma. *Zsoldos János* már említett 1802-es nőgyógyászati művében például ókori szerzőkre is hivatkozva kiemelte, hogy mennyire fontos a leányok testi nevelése, az, hogy szüleik, nevelőik a mozgás segítségével erősítsék őket, és ezzel segítsenek legyőzni a női betegségeket, illetve előkészítsék őket az anyai és (a sok fizikai munkával járó) gazdasszonyi teendőkre. Az „okos, és mérséklett tántz, a' sétálás, 's kotsikázás” szerinte a legjobb mozgásformák (*Zsoldos*, 1802. 61.). A témához kapcsolódóan kiemelte azt is, hogy mennyire fontos a megfelelő fekhely, a nyugodt alvás biztosítása. Ugyanő egészségügyi tanácsokat tartalmazó 1814-es dietetikai könyvében azt írta, hogy sem a kevés, sem a heves, izzasztó mozgás nem ajánlatos. Asszonyokra nézve különösen veszedelmesnek találta a verejtékezéssel és kifáradással járó mozgást (*Zsoldos*, 1802). A testedzések között felsorolta a sétálást, a lovaglást, a célfutást, a *laptázás*-t (amin azt értette, hogy az ifjak egymás hátára ülve ugrálnak), a tekézést vagy kuglizást, az úszást és a fára mászást, a kardforgatást, a kocsizást, az esztergályozást (!), a tüdőt fejlesztő kiabálást, éneklést vagy fúvós hangszerezen való játékot, a zenélést általában, és a fa- vagy ércdarabokkal való képkirakást, illetve a táncot. A mozgás ekképpen kifejtett formái között a szerző két, egymást a lányok testi- és egészségnevelésével kapcsolatosan tulajdonképpen kiegészítő könyve a XIX. század elejének tipikus, akkori legkorszerűbb ismereteit tartalmazta, amelyeknek egy jelentős részét külföldi munkákból merítette. *Csillag István* egy tanulmányában (1968) felvetette, hogy vajon lehetett-e hatása a Veszprém megyei orvos nem nagy példányszámban kiadott művének, és arra jutott, hogy mindenképpen, hiszen 1818-ban Pesten második kiadást is megért a mű, sőt – testvére, *Zsoldos Jakab*, illetve *Fodor Gerzson* református lelkész költői vénájának köszönhetően – Győrben (*Zsoldos*, 1817), majd Sárospatakon (*Zsoldos*, 1818) versbe szedve is megjelent.

Szilassy János A nevelés tudománya című munkájában (1827), A testi erők mesterséges gyakorlásáról című fejezetében szintén figyelmeztetett arra, hogy mennyire fontos a leányok testi nevelése. *Sasku Károly* A tanítás alaptudománya című, 1837-38-as kiadású, három részes könyvének is fontos pontja volt a testi nevelés hangsúlyozása (*Fehér*, 2001a. 232–238.), bár a műnek 1867-es harmadik, átdolgozott és részletes, a testnevelést a tantárgyak sorába emelő tantervvel is ellátott változata lett inkább ismert Magyarországon (*Takács*, 2004).

4. A mű digitális változatát l. az alábbi oldalon: URL: <http://memory.loc.gov/cgi-bin/query/r?amem/musdi:@field%28DOCID+@lit%28musdi165%29%29> Utolsó letöltés: 2015. január 12.

Steinacker Gusztáv (1842) könyvében szintén aláhúzta a leányok testi nevelésének fontosságát, és a nőnevelés esetében a test kiművelését az első legfontosabb teendőnek tartotta, utalva arra, hogy a lányoknak anyaként és háziasszonyként is nagy szükségük lesz majd fizikai erejükre. Szerinte ez már a várandósság alatt kezdetét veszi, hiszen az anya egészsége, viselkedése kihatással van a méhében fejlődő magzat fejlődésére. A születés után a táplálkozást, a bánásmódot és a szoktatást emelte ki, mint amelyek a testi fejlődés szempontjából igen lényegesek. Helytelennek vélte a szoros pólyázást, a síró kisgyermek erőszakos lecsendesítését, a kisgyermek dajkára bízását. „Ha a leány nevelését szerencsésen akarjuk intézni, úgy még a gyermekkor első esztendei után is az ő testi érzékművei kifejtődését részint nem kell *akadályoztatni s zavarni*, részint pedig célirányos gyakorlás által kell *erősíteni s előmozdítani*.” (Idézi: Orosz, 1962. 239.). Kritikával illette kora szokásait, azt, hogy a kislányok kézimunkák felett görnyednek és testi edzésükkel nem foglalkoznak, eltekintve kétes hírű tánctanároktól.

A korabeli irodalmi élet kiemelkedő alakja, *Toldy Ferenc* 1833-ban a pesti egyetem orvosi karán a makrobiotika és dietetika rendkívüli tanára lett. Az állás elfoglalásakor tartott székfoglaló beszédjében kiemelte a testi nevelés háttérfontosságát, és többek között az alábbiakat mondta: „A léleknek a jóléte mindenekelőtt a test jóllététől függ... Nagy hiányossága nevelésünknek, hogy csak létünk szellemi oldalát műveli, a testet pedig elhanyagolja.” (Idézi: *Antall és Kapronczay*, 1980. 29–30.). Orvosi értelemben vett fő művében, *Az egészség fenntartásáról* című könyvben (*Toldy*, 1851) is hangsúlyozta a mozgás fontosságát.

A lányok tornázásáról a reformkorban már nem csupán az elmélet és a kritika, hanem a megvalósulás *gyakorlata* vonatkozásban is maradtak források. 1833-ban Pesten megnyílt a francia származású, korábban *Napóleon* gárdakapitányaként szolgált *Clair Ignác* (1794–1866) által vezetett Pester Gymnastische Schule (Pesti Gimnasztikai Iskola). Az első években mintegy 25 leány járt az iskolába, ahol hetente három alkalommal foglalkozott velük *Clair* felesége. *Zeidler Miklós* egy tanulmányában így idézi a korabeli forrásokból a leánytestnevelés ott művelt formáját: *Clairné* a növendékeket „az asszonyi testhez alkalmazott gyakorlásokban oktatta, célirányos mozgások által többeket a' ferde növéstől megmentett, gyöngé testeknek kellemes hajlékonyságot, szép orcáiknak pirosságot 's elevenséget szerzett” (*Zeidler*, 2006. 85.). Az iskola 1839-től Pesti Testgyakorló Egyletként működött. 1839 és 1852 között – évkönyvük 1852-ben közölt adata szerint – az Egyletnek 1326 fiú és 497 lány növendéke volt (Idézi: *Hadas*, 2002. 18.). A Honművész című lap folyamatosan tudósított a *Clair*-féle foglalkozásokról. Ebben jelent meg még 1833-ban *Clair Ignác* tollából az az írás is, amelyik az édesanyákat akarta rávenni arra, hogy lányukat járassák az egészségüket megalapozó tornára (*Clair*, 1833).

Az 1840-es években mellette több hazai szerző – például *Fáy András* – írt határozottan a leányok testi nevelésének fontosságáról. 1843-ban a *Honderú* című lapban pedig az alábbi sorokat közölték: „Ne kocsizzanak annyit, hölgyeim, úgymond, higyjék el, az a gonosz batár úgy kiaszalja életerejöket, hogy végre majd alig bírják nélküle csak házuk küszöbét is áthágni. Sétáljanak, amazonkodjanak inkább künn a szabadban, hol a tiszta lég, a mozgás nagyságok szép arcait viruló színnel ülteti be, tagjaikat erősíti!” (Idézi: *Hadas*, 2003b. 16–17.).

A reformkor kiemelkedő hazai leánynevelő intézetében, *Teleki Blanka* iskolájában a meghirdetett nevelési tervből is kiolvasható, hogy milyen fontosnak tartották a lányok szellemi és lelki nevelése mellett a testi egészség megőrzését, a fizikum erősítését. A dokumentumban ez olvasható: „Gondos figyelem tárgya lesz a növendékek testi nevelése. Valamint a szellemi kiképzésben a mesterkélés és eröltetés ferdeséget szül, úgy a test is csak akkor fejlődik egész épségében, ha természetes működésében nem gátoljuk. – Egyszerűen készített egészséges eledel, szabad levegő, mozgás, a testet nem szorító öltözet, a tanulási órák célszerű felosztása a fiatalok életének napja, kedve, derűsége – ezekben a növendékeket részesítvén, testi, lelki jólétét is biztosítjuk.” (Idézi: *Földes, Kun és Kutassi*, 1982. 121.).

Azok a centristák, akik neves orvosok (például *Balassa János*, *Markusovszky Lajos*) tudására támaszkodva új oktatási programot is hirdettek, világosan felismerték a testi nevelés, a korszerű egészségpolitika szükségességét. Az 1843-as országgyűlésen elkészített tervezet (amelyet végül nem tárgyaltak) tartalmazta az iskolai testnevelés bevezetését, és bár akkor nem valósult meg, alapja lett az 1848-as *Eötvös-féle* törvényjavaslatnak (*Antall és Kapronczay*, 1980).

Abban, a forradalmi szellemű, az újítás lázában égő évben számos tervezet, beadvány született a népiskolai testi nevelés kérdéséről, és az I. magyar egyetemes tanügyi kongresszuson is egyik kiemelt téma volt ez. A fennmaradt források mutatják, hogy – jöllehet, a honvédelem ügye miatt a fiúk testi (katonai) nevelése nagyobb hangsúlyt kapott – a lányok testének fejlesztését sem hanyagolták el. A testi nevelésről nyújtotta be például 1848. június 20-án Adatok a honi gymnastikai nevelés ügyében című beadványát *Eötvös József* kultuszministernek *Vereby József*, az alábbiakat megfogalmazva a „gimnasztika” jelentőségéről: „A gyakorlatokban (...) ne csak 10-12 éves növendékek részesüljenek, hanem felerdült ifjak, hajadonok s nők is. A teljes értelemben vett gymnastikai neveléshez pedig számítjuk a közönséges erőgyakorlatokon, testhajlongáson és mászáson fölül a fegyverforgatást, a vívást, a lovaglást, evezést, az úszást és a tánczólást.” (Idézi: *Szikora*, 2004. 80.).

A forrásfeltárások egyértelműen mutatják, hogy a XIX. század második felének hazai sajtó- és könyvkiadása növekvő számban közölt a lányok testi ne-

velésével és egészségvédelmével kapcsolatos írásokat. Ezek egy része a külföldi testi nevelés eredményeit, fejleményeit mutatta be. Az innovatív gondolatok mellett sok volt közöttük a hazai leánytestnevelés elhanyagolásával, a divat szélsőséges és egészségre ártalmas kinövésével kapcsolatos kritika is. A leányiskolai testnevelés Magyarországon főként városi környezetben kezdett kibontakozni az 1880-as években. A polgári leányiskolákban és tanítónőképzőkben is egyre hangsúlyosabbá vált a századvégre a nevelésnek ez a módja, amit nem csupán a test, hanem az értelem és a lélek fejlesztése szempontjából is fontosnak tartottak a korabeli pedagógusok, orvosok. Ennek a folyamatnak, illetve a női sportok dualizmus időszakára tehető kibontakozásának bemutatása (Kéri, 2008) azonban meghaladja e tanulmány kereteit.

Összefoglalás

Már az ókortól kezdve készültek orvosi vagy más tanácsadó művek nőknek is a test egészségének megőrzése, a betegségek leküzdése érdekében, és szinte mindig nekik (az anyáknak) címezték a kisgyermek testi ápolásáról, táplálásáról szóló műveket is. A nők, a lányok testének erősítéséről, edzéséről szóló írásművek azonban csak a XVIII. századtól kezdtek mind nagyobb számban megjelenni a nyugati kultúrákban, így Magyarországon és Erdélyben is. A sportolási, tornázási szokások, a lányok testének tudatos nevelése pedig már inkább a XIX. század második felére tehető. Mindennek az elterjedése azonban egyáltalán nem volt könnyű és zökkenőmentes, hiszen nem csak az évezredek előítéleteket, de sokszor az újkor orvosi-természettudományos eredményeit és az illemszabályokat is át kellett lépni a női testnevelés céljainak, kereteinek ki-munkálásához és ennek gyakorlati elterjesztéséhez.

Szakirodalom

- Antall József – Kapronczay Károly (1980): Testkultúra, iskolai oktatás a polgári kor hajnalán. *História*, 5. 29-30. URL: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/80-05/ch19.html> Utolsó letöltés: 2015. július 13.
- Aranyi Imre (1993): Testnevelés a Dóczy leányiskolában. *A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XX*. HBML, Debrecen. 99–114.
- Bäder Andor (1964): *A nő biológiai szerepe a társadalomban I*. Medicina Kiadó, Budapest.
- Bäder Andor (1968): *A nő biológiai szerepe a társadalomban II*. Medicina Kiadó, Budapest.
- Bessenyei György (1932): *Anyai oktatás*. Magyar Irodalmi Ritkaságok 15. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, H. n.

- Caine, B. – Sluga, G.: *Género e Historia. Mujeres en el cambio sociocultural europeo, de 1780 a 1920*. Madrid, Narcea, S. A. de Ediciones, 2000. (Megjegyzés: A mű eredeti címe és első kiadása: Caine, Barbara – Sluga, Glenda: *Gendering European History, 1780-1920*. London – New York, Leicester University Press, 2000. További angliai kiadások: London, Continuum, 2002, 2003, 2004.)
- Clair Ignácz (1833): Figyelmeztetés a' magyar anyákhöz. *Honművész*, 16. 124–125.
- Costa, D. M. (1994, ed.): *Women and Sport*. Human Kinetics, Champaign.
- Csillag István (1968): A Semmelweis-koncepció egy előzménye a magyar orvosi irodalomban. *Orvosi Hetilap*, 874–877.
- Csokonai Vitéz Mihály összes költeményei. URL: <http://mek.oszk.hu/00600/00636/html/doroty02.htm> Utolsó letöltés: 2015. július 07.
- Fehér Katalin (2001a): Egy reformkori pedagógiai kézikönyv és korabeli sajtóvisszhangja. *Magyar Könyvszemle*, 2. 232–238.
- Fehér Katalin (2001b): Első magyar nyelvű pedagógiai kézikönyvek. *Könyv és Nevelés*, 1. 113–125.
- Földes Éva, Kun László és Kutassi László (1982): *A magyar testnevelés és sport története*. Sport, Budapest.
- Frank Antal (1922): *A testi nevelés a filantropistáknál*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Friedrich Ildikó (2002): *Egészségügyi felvilágosítás a 18. századi Magyarországon*. Libri Historiae Medicae, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Budapest.
- Hadas Miklós (2002): A gymnastica avagy a „fiatalsági öröm köntösébe burkolt munka”. Adalékok a modern férfiasság kialakulásának vizsgálatához. Sport és testkultúra tematikus szám *Korall*, március 7–8.
- Hadas Miklós (2003a): *A modern férfi születése*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Hadas Miklós (2003b): A nőnevelő tornászat. *Iskolakultúra*, 1. 12–24.
- Jordanova, L. (1989): *Sexual Visions: Images of Gender in Science and Medicine Between the Eighteenth and Twentieth Centuries*. The University of Wisconsin Press, Madison, Wisc.
- Kéri Katalin (2008): *Hölgyek napernyővel*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs.

- Kiss József (1794): *Egészséget tárgyazó katechismus a' köznépek és az Oskolába járó Gyermekeknek számára, Hogy tudhassák Egységjeket betsülni és örizni.* Sopron.
- Laqueur, T. (2002): *A testet öltött nem – Test és nemiség a görögöktől Freudig.* Ford.: Barát Erzsébet, Sándor Bea, Szabó Valéria, Tóth László. Új Mandátum, Budapest.
- Martin, E. (1992): *The Women in the Body. A Cultural Analysis of Reproduction.* Beacon Press, Boston.
- Mátyus István (1762): *Diætetica.* I. kötet.
- Mátyus István (1766): *Diætetica.* II. kötet.
- Németh András (2007): Az emberi test mint a kommunikáció médiuma. A testhasználat és a performativitás pedagógiai történeti antropológiai vázlat. In: Bolvári-Takács Gábor és mtsai. (szerk.): *Hagyomány és újítás a táncművészetben, a táncpedagógiában és a tánc kutatásban.* Táncművészet és tudomány I. Magyar Táncművészeti Főiskola – Planétás Kiadó, Budapest. 124–136.
- Orosz Lajos (1962): *A magyar nőnevelés úttörői.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Powell, B. R. (1991): *Women and Sport in Victorian America.* (Diss.) University of Utah, Salt Lake City.
- Rahaim, C. (2007): *Not in God's Image. A Comparativ Study of Women's Body Image in Pagan, Jewish, and Buddhist Religion.* Boca Raton, Fl., Dissertation.com.
- Schiebinger, L. (2008): Csontvázak a szekrényben. A női csontváz első ábrázolásai a 18. századi anatómiában. *Sic Itur ad Astra*, 58. 23–64.
- Schiebinger, L. (1989): *The Mind Has No Sex: Women in the Origins of Modern Science.* Harvard University Press, Cambridge.
- Shoerter, E. (1982): *A History of Women's Bodies. A Social History of Women's Encounter with Health, Ill-health and Medicine.* Basic Books, New York.
- Széchenyi István (1875): *Önismeret. (Döblingi kézirataiból)* Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T., Budapest.
- Székely Ilona (1937): *A testi nevelés kérdése a XIX. században.* Taizs, Pécs.
- Szikora Katalin (2004): *A magyar ifjúság testi nevelésének története.* Magyar Sportmúzeum, Budapest.
- Szilassy János (1827): *A nevelés tudománya.* I–II. Pest.

- Szlatky Mária (1989): A magyar nyelvű dietetikai irodalom és Mátyus István. In: Uő. (szerk.): *A jó egészség megtartásának módjáról. Szemelvények Mátyus István Diætetica valamint Ó és Új Diætetica című műveiből*. Budapest, Magvető. 484–487.
- Takács Ferenc (2004): „Senki sem mellőzheti a testgyakorlatokat” (Sasku Károly 1867-ben megjelent Neveléstana) *Kalokagathia*, 1–2. 200–213.
- Therret, T. – Zancarini-Fournel, M. (2006, dir.): Le genre de sport. *Clio*, 23. URL: <http://clio.revues.org/index1836.html> Utolsó letöltés: 2015. július 12.
- Toldy Ferenc (1851): *Az egészség fenntartásáról*. Emich, Pest.
- Vásárhelyi Sámuel (1792): *Az egészséges hosszú életről való szabad elmélkedések*. Kolozsvár.
- Webster, A. (1851): *Dancing, as a means of physical education; with remarks on deformities, and their prevention and cure*. Bogue, London.
- Weitz, R. (2007): A History of Women’s Bodies. In: Cook, N. (ed.): *Gender Relations in Global Perspectives. Essential Readings*. Canadian Scholars Press Inc., Bloor St. West.
- Zeidler Miklós (2006): A modern sport a nemzet szolgálatában a 19. századi Magyarországon. *Századvég*, 4. 71–104.
- Zsoldos János (1802): *Aszszony orvos, mellyben a’ szüzeknek, a’ házas, terhes, szülő, szült, és koros aszszonyoknak nyavalyáik adattatnak elő*. Győr.
- Zsoldos János (1818): *Az egészség fenntartásáról való rendszabások*. Az oskolások számára versekbe foglalta Fodor Gerson. Sárospatak.
- Zsoldos János (1817): *Egészség regulái, versekbe foglalva* (versekbe foglalta öccse, Zsoldos Jakab). Győr.